

О.М. Рудь
(м. Київ)

ОСОБЛИВОСТІ ВЕДЕННЯ ПОМІЩИЦЬКОГО ГОСПОДАРСТВА НА ПРАВОБЕРЕЖНИХ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У ПІСЛЯРЕФОРМЕНИЙ ПЕРІОД

Здобута Україною державна незалежність вимагає докорінного реформування суспільства та економіки країни. Життєві інтереси українського народу, доля його суверенітету значною мірою залежать від соціальної стабільності держави, яка має забезпечити сприятливі умови для реформування і вдосконалення господарства.

Становлення й розвиток незалежної України потребує узагальнення та переосмислення досвіду, що був нагромаджений її народом. Для виходу з кризи нам потрібно звернутися до своєї історичної спадщини. Ми, на жаль, не робимо належних висновків із останньої і не вчимося на своїх же помилках.

На сьогоднішній день для усвідомлення власного місця у сучасному світі Україні як державі вкрай важливо достеменно вивчити той історичний досвід, котрий вона набула. Це необхідно для повного усвідомлення своєї історичної спадщини і місця та ролі нашої держави в новітній історії Європи. Саме “історична неосвіченість”, легковажне ставлення до минулого й небажання вчитися на власних помилках є основними причинами економічного, соціального і культурного безладдя сьогодні.

В Європі, до якої ми так палко та наполегливо йдемо, земельне питання було вирішене ще у ході наполеонівських війн і більша частина аграрного виробництва історично зосередилася саме в малому господарстві. Зумовлено це було історичною та економічною необхідністю й менталітетом людей.

На наших територіях затвердився тип, як стверджував В.Ленін і як ми вже звикли, аграрно-капіталістичної експлуатації, який характеризувався тим, що його основою стало велике поміщицьке господарство.

З відміною кріпосного права й реформи 1861 р. земля стала таким же предметом купівлі-продажу, як і будь-який інший товар. Капітал, дійсно отримав можливість вільно концентруватися у вигляді земельної власності. Відбулася трансформація кріпосної вотчини у сільськогосподарське підприємство, яке було орієнтоване на вільні ринкові відносини. Цілком логічно, що для деяких не зовсім обізнаних та кмітливих землевласників укупі з ринково-виробничими й іншими змінами це була

реальна загроза втратити свої володіння. Відбувався, і достатньо активно, процес перерозподілу земельного майна.

Звичайно, було досить багато господарств, що не змогли пристосуватися до нових ринкових умов. Були й такі маєтки, господарі котрих не мали до цього певного хисту, економічних ресурсів або достатнього рівня знань.

В основному з появою перших ознак сільськогосподарської кризи більшість власників здавали своє майно в оренду. Вони вимушені були робити це або наймали кваліфікованого і професійного управлінця. Більш поширеніша на той час була оренда цілих маєтків та фільварків. Це давало змогу налагодити так званий повний виробничий цикл, а господарям заробити на оренді чималі кошти й уникнути банкрутства. Особливістю організації великих маєтків було об'єднання сільського господарства з переробкою його сировини на власних цукрових і винокурних заводах. У таких господарствах найбільш ефективно та інтенсивно велася виробнича діяльність, а на базі відходів від цукрового й винокурного виробництва розвивалося також скотарство.

Різними формами оренди було охоплено на “Київщині понад 400 садиб, у Подільській і Волинській губерніях приблизно 600 маєтків. Наприклад, станом на 1908 р. у Гайсинському повіті Подільської губернії самі власники вели господарство на 57,3 тис. дес., а здавали в довгострокову оренду 28,8 тис. дес. В Ольгопольському повіті різниця була – 53,4 тис. дес. та 49,2 тис. дес.”¹. В.І. Ленін дав таку характеристику цього явища “Це був так званий “абсентеїзм”, тобто самовідхилення власників від ведення господарства ”².

Нерідко було й так, що господарства ставали банкрутами і майно їх розпродавалося. Однак дуже часто вони після свого банкрутства набували нового життя з новим власником або управляючим і робилися не тільки рентабельними, а подекуди й високоприбутковими. І діяльність таких підприємств була непоодиноким. Були такі господарства, що являли собою приклад у сільськогосподарському виробництві.

Очолювали такі маєтки висококультурні, підприємливі, прогресивні та освічені керівники. Сучасною мовою це були менеджери або, так би мовити, топ-менеджери, бо входили до елітарної касти управлінців і могли реанімувати і поставити господарський процес на більш високий рівень. Саме вони несли новітній технічний і агрокультурний прогрес на українських землях.

Досліджуючи їхню діяльність, історики, навіть за умов радянських часів, визнавали їх дуже ефективною, даючи останній таку оцінку: опис окремих “поміщицьких економік мав справу з об'єктами, які дійсно відрізнялися передовою організацією й кращими результатами ведення господарства”³.

За період Союзу РСР ми суттєво підзабули, що таке індивідуальне господарювання, у чому його суть і завдання та як це позитивно сприяє розвитку економіки країни в цілому.

Безумовно, офіційна радянська історіографія у силу певних причин нав'язувала ідеологічно-заполітизовану інтерпретацію історичних подій, достатньо критично відгукуючись про “буржуазно-капіталістичну добу господарювання на українських землях. За часів СРСР дослідження в основному мали однобічний і необґрунтований характер. Відчувалася відсутність системного підходу та зневажливе й упереджене ставлення радянської історичної науки як до цієї проблеми, так і до України, як до держави, котра вже мала досвід самостійного існування.

Розглядаючи економічні основи господарювання, можна побачити, що в історіографічних працях радянських часів в основному проводиться суто арифметичне порівняння виробничих показників панських латифундій або усього приватного землекористування.

Землеволодіння поміщиків виступає там як цифрова абстракція, рясно припорошена ідеологічним підтекстом. Це цілком природно, бо будь-який історичний матеріал на той час мав певне, так би мовити, штучне ідеологічне наповнення. Як результат, будь-яке дослідження перетворювалося на ідеологічну пропаганду.

Практично не розкривався механізм, принципи та особливості ведення господарства, показувалися тільки сумнівні цифри й приклади “експлуатації місцевого населення”⁴. Зокрема наголошувалося, що саме в Україні поміщицьке землеволодіння включало значну частину всієї земельної площі й відбувався процес концентрації величезних наділів у руках небагатьох магнатів і що зворотною стороною цього явища був гострий дефіцит землі для селян. І, незважаючи на реформу, останні залишалися напівкріпаками, бо в поміщиків опинилися більш кращі наділи з найкращими ґрунтами.

Радянська офіційна історична наука достатньо гостро критикувала праці А. Челінцева, П. Маслова, М. Покровського, А. Шестакова, які по суті нібито тлумачили питання “занадто вільно”, без “ідеологічного забарвлення”, але були компетентні саме у цій галузі і володіли достатньою кількістю різноманітної інформації. В політичному плані вони були “не зовсім свідомими”, так би мовити “чуждими елементами”, тому й ставлення до їх праць було необ’єктивним та упереджено-негативним. “Помилкою можна вважати те, що замість приватного завдання ми повинні були поставити завдання боротьби з усім старим землеробським ладом, а замість очистки поміщицького господарства поставили знищення його”⁵.

Між іншим, саме необхідність удосконалення виробничих процесів

привела до суттєвих змін в усій системі господарювання. Вигідним саме для поміщиків став перехід на іншу систему ведення господарства, створювалися також промислово-аграрні підприємства по виробництву товарів для продажу на ринку.

Один з авторів столипінської аграрної реформи А.А. Кауфман писав, що вважати моральним існування великих землеволодінь при орендному господарстві не зовсім доречно, але навіть він зауважував, що, "безумовно, є ще й така категорія господарств, які можна назвати господарствами культурно-капіталістичного типу, і ліквідування їх значило б істотним чином скоротити продуктивні сили країни"⁶. Зокрема він також наводить приклади, що "є приклади й нерациональної організації виробництва"⁷, але, на його думку, "значна частка маєтків – культурні, прогресуючі економії, котрі потрібно берегти від ліквідації"⁸.

Граф А.А. Салтиков вважав, що саме діяльність поміщиків була тією господарською основою яка виступала у ролі "годівника" українського народу. Він писав, що "єдина пропозиція робочим силам населення повинно бути поліпшення поміщицького господарства, створення таких умов, за яких би з'явився інтерес його розвивати і розширяти"⁹. Саме для покращення принципів діяльності й рентабельності господарств пропонувалося розповсюдження сільськогосподарських знань: збільшення агротехнічних одиниць, покращення порід скота, розвинення травосіяння та технічних культур і вогнетривке будівництво, але все за однієї умови – їм обов'язково був потрібен приватний власник. Саме за умов приватного землекористування на прикладах великих та середніх поміщицьких господарств це спонукало б їхніх власників запроваджувати все вищезгадане. Дрібне ж господарство, на думку колишнього "земельного міністра" А.С. Єрмолова, було далеко не завжди "мінімально прибутковим". Він наполягав, що "прибуток отриманий селянами з надільних й орендованих земель значно менший від того, що вони заробляють як найняті працівники поміщицької економії"¹⁰.

Поміщицьке господарство далеко не безболісно адаптувалося до нового ладу. Багато дворян після 1861 р. розорилися. І дійсно, в перші післяреформені роки дрібні селянські господарства відтіснили поміщиків на хлібному ринку і стали з ними успішно конкурувати. Це цілком природний та економічно усвідомлений процес на той час. Але згодом, коли великі землевласники прийшли до тями, конкурувати дрібним господарствам з ними було не вигідним і неможливим.

У поміщицьких господарствах, крім вирощування основної сільгосппродукції, виробляли "на продаж борошно, цукор, спирт, олію, скло"¹¹. Перехід на капіталістичну основу сприяв удосконаленню процесів виробництва, змусив власників застосовувати більш складну

техніку й відповідно наймати кваліфіковану робочу силу, підвищуючи тим самим матеріальний потенціал господарства та своїх працівників.

Активізація економічного життя країни позитивно вплинула також на зародження й політичне спрямування вітчизняного національного руху і сприяла остаточній денатуралізації господарювання та промислового виробництва.

В основному діяльність господарств велася за рахунок самих власників.

Особливість регіону полягала в тому, що концентрація величезних площ землі була у руках поміщиків, в основному дворян польського походження. Великі магнати “мали 553,6 млн. дес. і здавали в оренду 400,7 млн десятин. У Київській губернії від загальної кількості землі цей показник дорівнював 69,7%, в Подільській – 65,8%, у Волинській – понад 75%”¹².

Найбільшими й найпродуктивнішими промислово-землеробськими господарствами на той час були володіння братів Н.А. та Ф.А. Терещенків та їх нащадків. Родині належало “160923 дес. землі, дев’ять цукрових заводів, один винокурний завод та модерновий, на той час, паровий млин”¹³.

Для того щоб мати уявлення про господарську діяльність цієї родини, наведемо приклади з “Краткого текста описания имений тайного советника Н.А. Терещенко и его наследников”. “Система господарства – інтенсивно промислова з багатопільними сівооборотами. Орні землі удобрюються гноєм, дефекаційною гряззю, суперфосфатом. Щорічно під посівами озимої пшениці – 4650 дес., озимого жита – 900 дес., вівса й ярої пшениці 6000 дес., інших хлібів – 1000 дес., бобових рослин – 750 дес. та кормових трав 1000 дес. Продуктивність маєтків була наступною: озимого хліба виходило близько 500 000 пудів, ярових – 550 000 пудів, буряків цукрових – 420 000 дванадцятипудових берківців, або всього – 100 000 руб., виробництво цукрового піску на трьох заводах приблизно – 1 млн пудів”¹⁴.

Ще більш грандіозних успіхів досягли нащадки Ф.А. Терещенка. “Землі нараховувалося 58 857 дес., у тому числі 18 171 дес. лісу. Щорічно удобрювалося гноєм, дефекаційною гряззю й суперфосфатом 7 100 дес. Усього під посівами було 23 300 дес., збирання хліба становило 1650 тис. пудів та цукрового буряка – 490 тис. берківців. Було 3 728 волів і 1 567 коней. У рік витрачувалося близько 1500 робочих днів на суму 500 тис. руб.”¹⁵.

Саме така економічна потужність господарств родини Терещенків дозволяла їм нехтувати дрібними вигодами з усілякого роду “прижимок” селян. Господарство останніх пройшло у своєму розвитку той рубіж, за яким закінчується залежність від селянської худоби та інвентаря. Відносини із селянами набували все більш цивілізованого вигляду. Зацікавленість сторін була майже однаковою. Власникам потрібні були послуги косарів, женців, візників. Саме останні працювали із своїм

примітивним інвентарем, а робітнику було потрібне місце, де можна було заробити гроші. Це вже було схоже на нормальні ринкові відносини між роботодавцями і найманими працівниками. І на роботу вони брали далеко не кожного.

Але величезне аграрне перенаселення створювало дефіцит саме низькокваліфікованої праці. Подекуди було 3–4 робітники-претенденти на одне робоче місце. Звичайно, що це давало змогу власникам право вибору найбільш низькооплачуваного робітника. Це непорушний економічний принцип: високий попит – висока ціна. Теж саме стосується й робочих місць. Тут також спрацьовує ця аксіома. Саме такі факти різко критикувалися істориками Радянського Союзу. Мовляв, це класова експлуатація, тобто заможний клас усе більш збагачується, а наймані робітники стають дедалі біднішими.

А насправді, сама організація великих приватних маєтків розрахована на сусідство та взаємодію з численними малоземельними господарствами, які своїм інвентарем допомагають дати лад з перевезеннями хліба, буряків, гною й т.п. Це не тільки, так би мовити “добра послуга”, а взаємовигідна співпраця між двома об’єктами господарювання. “Малі господарства надають готові робочі кадри для усіляких сезонних робіт за дешевими цінами і мають свій невеликий прибуток”¹⁶.

Аналогічна ситуація була також в інших достатньо розвинутих господарствах. Наприклад, у графів Бобринських (м. Сміла, Київської губернії). Звичайно, що в самих маєтках такого типу та масштабу основну роль відігравало підприємницьке відчуття прибутку, яке і рухало їх шляхом прогресу. А подекуди поруч з капіталістичною організацією господарства було й немало елементів старих виробничих або, як раніше казали, “дореформених” відносин. Яскравий приклад цього маєток Є.А. Балашової, який вона отримала у спадщину від князя С.М. Воронцова. Саме господарство знаходилося в районі з малоземельним селянським населенням. Після реформи селяни отримали “по 3 дес. на рев’язку душу, а у 1896 р. на 11 721 двір с 68 159 душами населення було 32 471 дес. “Надільної землі було всього по 2,77 дес. на двір, або менше ніж по 0,5 дес. на їдока”¹⁷. І тут важко не погодитися, що найбільш зручно себе почував у цій ситуації поміщик, використовуючи малоземельність селян на свою користь, “заохочуючи” їх працювати у себе в господарстві та на двох винокурних і одному цукровому заводах.

В описах за 1896–1903 рр. зазначалося, що використання селянських коней буде застосовуватися для перевезення цукрового буряка, дров, а у документах вказувалося, що все останнє здійснювалося на тяглі економії. Це свідчить про існування в деяких великих приватних господарствах подвійної взаємовиключної документації. Ось як це описува-

ли самі селяни: “Ми виявляємо, що наші коні у маєтках використовуються на роботі в сіялках, гладких катках, легких боронах, для підвозки робітників та тільки подекуди для перевезень. Зате вказується нам, що перевезення проводяться волами економії”¹⁸. Таким чином, деякі великі землевласники витіснили з виробничого процесу селянські транспортні засоби, примушуючи їх працювати на власні потреби.

Подібний історичний шлях, що ґрунтується на капіталістичних принципах, навіть з елементами жорсткої експлуатації, проходила будь-яка високорозвинута країна. Це був так званий період “дикого капіталізму”. В державі, де панує закон, він проходить швидко і безболісно. Але значно важливіше підкреслити інше, так би мовити, головне, що найбільш відчутні успіхи в розвитку сільського господарства відбулися саме в той період і у великих маєтках. Також виявилися безперечні переваги ринково-капіталістичної організації господарства в порівнянні з “дореформеною” системою з відробітковим принципом.

¹ Весь Юго-зап. край, 1913. – СПб., – С. 21.

² *Ленін В.* Пов.зб.т., – Т. 24. – Ч. 1. – С. 214.

³ *Анфимов А.* Крупное помещичье хозяйство в Европейской России в конце 19 – нач. 20 вв. – М., 1969. – С. 19.

⁴ *Маркина В.* Магнатское поместье Правобережной Украины. – К., – 1961. – С. 36.

⁵ *Челинцев А.* Помещичье хозяйство в России перед революцией. – Прага, 1925. – Т. 2. – С. 52.

⁶ *Анфимов А.* Хозяйство крупного помещика в XX веке. – М., 1965. – С. 74.

⁷ *Кауфман А.* Аграрный вопрос в России. – М., 1918. – С. 239.

⁸ Там же.

⁹ *Салтыков А.* Голодная смерть под формою дополнительного надела. – СПб., – 1906. – С. 29.

¹⁰ *Кауфман А.* Аграрный вопрос в России. – М., 1918. – С. 247.

¹¹ *Ермолов А.* Наш земельный вопрос. СПб., – 1906. – С. 49.

¹² Там же – С. 62.

¹³ *Приходько Е.* Социально-экономическое развитие помещичьего хозяйства Правобережной Украины. – К., 1959. – С. 175.

¹⁴ ЦДА. – Ф. 830 – Оп. 1, – С. 1008. – Л. 1.

¹⁵ Там само. – С. 834. – Лл. 5–6.

¹⁶ Там само.

¹⁷ *Ярошевич А.* Очерки экономической жизни Юго-Западного края. – К., 1911. – С. 46.

¹⁸ *Филипченко М.* Мошногородищенское имение Е.А.Балашовой, Киевской губернии, Черкасского уезда – К., 1896. – С. 60.